

HAKKÂRİ'DE YERLEŞME VE NÜFUS (XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI)

Mehmet DEMİRTAŞ (*)

Özet

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri Doğu Anadolu Bölgesi'nin az gelişmiş şehirlerinden biriydi. 93 Harbi şehrin sosyal, ekonomik siyasi yapısını daha da bozmuştu. Bunun yanı sıra, geniş bir alanda etkili olan Şeyh Ubeydullah isyanı ile Hamidiye Alayları yapılanması da bölgedeki sorunların temel kaynağını meydana getiren gelişmeler olmuştur. Hakkâri'de yaşayan nüfus etnik ve dinsel açıdan farklılıklar göstermekteydi. Yüzyılın sonlarına kadar bu anlamda ciddi bir sorun yaşanmamışken 93 Harbi sürecinde, bilhassa savaş sonrasında mevcut huzur ortamının bozulmaya başladığı görülmüştür.

Bu makalede XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri Sancağında yaşamakta olan nüfusun durumu ile nüfus üzerinde etkili olan faktörler ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sancak, nüfus, aşiret, 93 harbi, coğrafi şartlar.

Settlement and Population in Hakkari (The Second half of the XIXth century)

Abstract

Hakkâri was one of the underdeveloped town of Eastern Anatolia in the second half of the XIX century. The 93 War had spoiled social, financial, political circumstance of the town more and more. Furthermore, the rebellion of Sheikh Ubeydullah that was more effective in wider area and constitution of Hamidiye Alayları have caused fundamental problems in this region. The population lived in Hakkâri were different as ethnical and religious. Although it hasnt occured any serious ethnical and religious conflict until the end of the century, it has been seen the spoiling of peaceful atmosphere during 93 War, especially after the War.

In this article it has been tried to find out the circumstance of the population lived under Hakkari Starboard and the factors that were effective on the population in the second half of 19th century.

Key Words: Starboard, Population, Tribe, 93 War, Geographical conditions

*) Dr, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Tatvan Meslek Yüksek Okulu Öğr. Gör.
(e-posta: demirtas_m@hotmail.com)

Giriş

Eski adı Çölemerik olan Hakkâri şehrinin adı, 639 yılında ilk Müslüman Arap akınlarnın yöreye ulaştığı sırada bu bölge için kullanılan Hakkâriye'den (Hakkâriyye) gelmektedir. Bir bölge adı olarak Hakkâri, Van Gölü'nün güney kıyıları yakınından başlayarak bugün Türkiye sınırları dışında kalan dağlık kesimleri de içine alan çok engebeli bir yöreyi, Çölemerik ise buranın merkezi olan kasabayı nitelemektedir. Çölemerik'in ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında bilgi mevcut değildir. Burası Süryani kaynaklarında Gûlârmak (Gulmar) şeklinde geçmekte, batılı kaynaklarda ve haritalarda ise Culamerg veya Julamerg biçimlerinde yazılmaktadır¹. Hakkâri adına dair ayrıntılı bilgilere X. yüzyıl Arap kaynaklarında rastlanmaktadır. Ünlü Arap Tarihçisi İbn Havkal, yöredeki Hakkar (Akar) aşiretinin adına dayanarak, Van Gölü'nün güneyine düşen bölgeyi Hakkâriye (Hakarların beldesi) adıyla anmaktadır. Bu dönemde birçok aşiretin yaşadığı Hakkâri'de Hakar Aşireti, bölgede bugün de varlığını sürdüren 12 Artuşî (Ertuşî) oymağıyla 12 Pınyanış oymağından meydana gelmekteydi². Hakarlar (Hakkâriiler)³ uzun müddet fiilen bağımsız yaşamışlardı. Musul Atabeyi İmâdüddin Zengi bunları itaat altına almaya çalışmış ve ellerindeki kalelerini zapt etmişti⁴. Hakkâri, Musul Atabeyliğine bağlı iken Oğuzların saldırısına uğramış, ancak Oğuzlar, yöre halkı tarafından ağır bir yenilgiye uğratılınca geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı⁵. 1054 yılında yeni yerleşim alanları bulmak maksadıyla Tuğrul Bey yönetiminde Van Gölü çevresine kadar gelen Türkmenler⁶ bu arada Hakkâri'yi de bir müddet ele geçirmiş fakat kent halkının büyük tepkisi ile karşılaşmışlardı. Aşılması zor dağlarda büyük kayıplar veren Türkmenler kısa bir müddet sonra buradan çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı⁷. Bu süreçte bölgede huzursuzlukların devam etmesi üzerine Irak Selçuklularının Hakkâri'ye yöneldiği ve şehri ele geçirdiği görülmektedir⁸. Musul Atabeyi İmâdüddin Zengi 1142-1143'te (H. 537) Hakkâri yöresine bir ordu göndererek burayı ele geçirmeye çalıştı. Ancak aşiretlerin sert direnişleri sebebiyle Hakkâri'nin tamamına hâkim olamadı⁹. Bu sırada Atabey Zengi'nin kuvvetleri Hakkâri bölgesinin en büyük ve en müstahkem kalesi olan Eşeb

- 1) Metin Tuncel, "Hakkâri", *DİA- XV*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 206.
- 2) "Hakkâri", *Yurt Ansiklopedisi-V*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 3305, Hakkâri Aşireti için bkz. Bazil Nikitin, Kürtler, *Sosyolojik ve Tarihi İnceleme-III*, IV, Baskı, Çev. Hüseyin Demirhan, Cemal Süreyya, Deng Yayınları, İstanbul 1994, s. 276. Cevdet Türkay, *Pınyanış* adını *Binanışın*, *Ertuşî* adını da *Hartuşış* olarak kaydetmiştir. Bkz. Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret Ve Cemaatlar*, II. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2005, s. 63, 83.
- 3) Hakkâri Aşiretinin XIV. yüzyıl ortalarında 4.000 erkek nüfusu vardı. Bkz. Vladimir Minorsky, *Kürdistan ve Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul 1996, s. 91.
- 4) Besim Darkot, "Hakkâri", *İA-VII*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 99.
- 5) İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi'l-Tarih Tercümesi*, *İslam Tarihi-IX*, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 297, 298, Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri-I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 40, Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk Ve Ak-sungur*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 2.
- 6) Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, IX. Baskı, Ötügen Yayınları, İstanbul 2005, s. 23, Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 3, 4.
- 7) Vladimir Minorsky, "Kürtler", *İA-VI*, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 1096, "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s.3309.
- 8) İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi-X*, s. 477.
- 9) "Hakkâri", *Yurt Ans.- V*, s. 3309.

Kalesini yıkarak atabeyin adına izafeten bu kalenin yerine “el- İmâdiyye” adıyla yeni bir kale inşa ettiler¹⁰.

XIII. yüzyıl başlarında (1218) kısa bir müddet Selçuklu hükümdarı I. İzzeddin Keykavus'un¹¹, Hülâgû döneminde de (1259) İlhanlıların hâkimiyetine geçen yöre daha sonra sırasıyla Karakoyunlular ile Celayirlilerin yönetiminde kaldı¹². Karakoyunlu Bayram Hoca döneminde yerel yöneticiler, daha az vergi ödemek şartıyla bu devlete bağlılıklarını bildirdiler ise de kısa bir müddet sonra Hakkâri'deki aşiretler birleşerek 1360'lara doğru Hakkâri Beyliğini kurdular. Beyliğin başına I. İzzeddin Şir getirildi¹³. Kısa süren I. İzzeddin Şir dönemi beylik için bir barış ve huzur dönemi oldu¹⁴. 1386'da Timur, Van Gölü çevresini ve Van şehrini ele geçirip¹⁵ Vastan (Gevaş) kalesini de kuşatınca, Hakkâri Beyliği bir müddet daha direndi ise de bu durumu daha fazla devam ettiremeyerek Timur'a teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Böylece Hakkâri Beyliği Timur'a bağlandı ve İzzeddin Şir beyliğin başında bulunmaya devam etti¹⁶.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri, Akkoyunlulara bağlı bir şehirdi¹⁷. Bu dönemde Dımbılı Aşireti şehri Akkoyunlular adına uzun bir müddet idare etti¹⁸. XVI yüzyılın ilk yarısında Van bölgesi ile beraber Hakkâri de Osmanlı hâkimiyetine girdi (1534). Bir ara Safevilere bağlandıysa da (1535) Osmanlıların Van'ı fethi sırasında (1548) Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Hakkâri Beyi Seyit Mehmet Bey'e, Hakkâri (Ertuşlu) ve Pınyanış (Beytüşşebap-Vastan) sancakları verildi¹⁹. Hakkâri bu dönemde, başında İskender Paşa'nın bulunduğu Van Vilayetine bağlı bir sancak merkeziydi²⁰. Seyit Mehmet Bey'in, Hakkâri Sancağını bir müddet daha idare etse de daha sonra Van Beylerbeyi İskender Paşa ile araları açılmış ve oğlu ile birlikte idam edilerek (1550) bölgenin yönetimi Mehmet Beyin yeğeni Zeynel Bey'e verilmiştir²¹. Bilhassa aşiretler arası çatışmalardan kaynak-

10) İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi-XI*, s. 88, Minorsky, “Kürtler”, *İA-VI*, s. 1097.

11) Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, VII. Baskı, Ötügen Yayınları, İstanbul 2004, s. 196. Bu konuda ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 339.

12) Tuncel, “Hakkâri” *DİA-XV*, s. 206.

13) Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret Ve Akrabalık İlişkileri*, II. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 59.

14) İzzeddin Şir dönemiyle alâkalı olarak ayrıntılı bilgiler veren Şerefname'nin yazarı Şerefhan, bu arada Hakkâri beylerinin soyunun Abbasilere dayandığını söylemektedir. Bkz. Şeref Han, *Şerefname-Kürd Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarlan, Deng Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2006, s. 76. Bu konuda ayrıca bkz. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, IV. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 308.

15) Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri Ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 7.

16) Şeref Han, *Şerefname*, s. 77, Nikitin, *Kürtler*, s. 276, Bruinessen, *Ağa*, s. 221, Yalçın- Heckmann, *Akrabalık ilişkileri*, s. 59, 60.

17) Bruinessen, *Ağa*, s. 206, Tuncel, “Hakkâri”, *DİA-XV*, s. 206, Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 93.

18) Şerefhan, *Şerefname*, s. 78, Bruinessen, *Ağa*, s. 222. Dımbılı (Dumbulı) yüksek dağlarda yaşayan göçebe bir aşiretti. Bkz. Yalçın-Heckmann, *Akrabalık ilişkileri*, s. 59.

19) “Hakkâri”, *Meydan Larousse-V*, Meydan Yayınları, İstanbul 1990, s.536

20) BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)-MD (Mühimme Defteri)-III, Hk (Hüküm). 338, 966/1558-1559.

21) Bruinessen, *Ağa*, s. 225, “Hakkâri”, *Meydan Larousse-V*, s. 536, Şeref Han, *Şerefname*, s. 83, Doğu Anadolu'da mülkiyetleri Osmanlı Devleti tarafından sahiplerine ait olarak kabul edilmiş olan ve kendilerine yazılan fermanlarda *cenab* tabiri kullanılan Cizre, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye (Mahmudi) Hakkâri, Eğil, Palo vs. sancaklar vardı. Bunlar Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyeti-

lanan bazı iç karışıklıklara rağmen²², Zeynel Bey dönemi Hakkâri ve çevresi için ekonomik açıdan bir dönüm noktası sayılabilir. Bu dönemde yöredeki kurşun ve kükürt madenleri işletilerek barut üretimi yapılmış²³, gemi inşası gerçekleştirilmiştir²⁴. XVI. yüzyılın ikinci yarısında İran- Anadolu ticaret yolu güzergâhında bulunuyor olması -her ne kadar bundan yeterince faydalanamasa da²⁵ -Hakkâri için başka bir gelir kaynağıydı. Zeynel Bey'in ölümünden sonra da Hakkâri Osmanlı hâkimiyetinde kalmaya devam etti. XVI. yüzyıl sonlarında (1578-1588) Hakkâri, Van Eyaletine bağlı 27 sancaktan biriydi²⁶.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri Van Vilayetine bağlı bir hükümete²⁷. Bu yüzyılda Hakkâri'den bahseden kaynaklardan biri olan Cihannümâ'da, *Cülâmerik* şeklinde geçen şehir Van Eyaletine bağlıydı²⁸. Evliya Çelebi ise seyahatnamesinde *Cülâmerik* veya *Çelemerik* olarak yer verdiği Hakkâri'nin bir kalesi bulunduğunu ve buranın Van Eyaleti dâhilinde yer alan Hakkâri Hâkimliği'nin merkezi olduğunu söylemektedir²⁹. XVI-II. yüzyıl başlarında Hakkâri Hükümeti'ni İzzeddinoğlu İbrahim Bey tasarrufunda tutmaktaydı³⁰. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Van Eyaleti içinde bir sancak merkezi durumunda kalan Hakkâri, bu eyalete bağlı *hükümet* statüsünü bu dönemde de muhafaza etmiştir. 1864 yılında eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilirken³¹ ku-

ni tanırlar, her sene belli bir vergi verirlerdi. Bu sancaklara serbest mîr-i mîranlık da denilirdi. Bu serbest mîr-i mîranlıkta tımar ve zeamet teşkilatı olmayıp sancaklar o beylerin mülkü gibiydi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi-II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 580, Söz konusu sancaklar gerekli görüldüğünde askerleriyle birlikte hizmete çağrılırlardı (Bkz. BOA, MD-III, Hk. 770, 15 Ca 967/12 Şubat 1560, MD-44, Hk. 118, 18 Ra 990/12 Nisan 1582.

22) BOA, MD-III, Hk. 757, 758, 09 Ca 967/06 Şubat 1560, MD-III, Hk. 797, 20 Ca 967/18 Şubat 1560, Hk. 1028, 03 Ş 967/29 Nisan 1560, MD-V, Hk. 1022, 973/1565-1566, MD-VII, Hk. 2292, 976/1568-1569, MD-44, Hk. 360, 991/1583-1584, "Hakkâri", Ayrıca bkz. *Yurt Ans.* - V, s. 3310.

23) Orhan Kılıç, *XVI. yüzyılda Adilcevaş ve Ahlat (1534-1605)*, Tamga Yayınları, Ankara 1999, s. 207.

24) BOA, MD-V, Hk. 1243, 25 Ş 973/17 Mart 1566.

25) Suraiya Faroqui, *Osmanlıda Kentler Ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret, Zanaat Ve Gıda Üretimi (1550-1560)*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2000, s. 64, 65.

26) Şenol Çelik, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van Tarihi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, Cilt: 1, Van 1990, s.265.

27) Şerafettin Turan, *XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı*, Atatürk Üniversitesi Yıllığı, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1963, s. 205. Hükümet: Osmanlı Devleti'nde klâsik sancakların yanında hükümet olarak adlandırılan ve idarelerinin mahalli beylere ocaklık suretiyle tevcih edildiği sancaklar da mevcuttu. Ancak bunlar defterlere *livâ* olarak değil *hükümet* olarak kaydedilmişlerdir. Hükümetleri idare eden beylere ise *hâkim* denilmektedir. Kanun devrinde hazırlanan *Kanunnâme-i Humâyûn*'da *hükümet* sancaklar şöyle tarif edilmektedir: "... bunlardan ma'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hüdmet ü itâ'atleri mukâbelesinde ashâbına tefvîz ü temlik olunmuşdur. Mülkiyet tariki üzere tefrik ederler. Hatta memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiçbir ferd yokdur. Ve bunların ahidnâmeleri mücibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesii mutî-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Sâir ümerâ-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beglerbegleriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir". Bkz. Orhan Kılıç, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, Eyalet Ve Sancak Tevcihati, Elazığ 1997, s. 10- 11.

28) Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 419, 420.

29) Evliya Çelebi, *Seyahatname-IV*, İstanbul 1314, s. 187, Seyahatname-IV, s. 131,177.

30) Kılıç, *Eyalet Ve Sancak Tevcihati*, s. 193.

31) Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA-XI*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 550, Sina Akşin, *Türkiye Tarihi-III, Osmanlı Devleti (1600-1908)*, Cem Yayınları, İstanbul 1990, s. 144, 145. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devletinin taşra üzerindeki otoritesi zayıflamış bulunuyordu. Bu sebeple II. Mahmut döneminde valiler, maaş bağlanarak birer memur durumuna getirildiler. Böylece vi-

rulan Erzurum Vilayeti içinde Van Sancağı'na bağlı olan Çölemerik (Hakkâri), bu yüzyılın sonunda da bu statüsünü devam ettirmişti³². Hakkâri XX. yüzyıl başlarında ise Van Vilayeti içinde Van Sancağıyla birlikte birinci sınıf sancak merkeziydi. Bu dönemde Hakkâri Sancağına Başkale, Çölemerik, Gevar, Şemdinan ve Ma'mûretü'l Hamîd kazaları bağlı bulunuyordu³³.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Hakkâri'de Yerleşme ve Nüfus

a) yerleşme ve nüfusu etkileyen faktörler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri'deki yerleşme ve nüfus durumuna geçmeden önce, bu dönemde nüfus üzerinde olumsuz etkiler yapan bazı önemli gelişmelere değinmekte fayda vardır. Bunlardan ilki 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıdır. 93 Harbi genelde Osmanlı ülkesine, özelde Doğu Anadolu Bölgesi'ne, bu arada Hakkâri'ye de ciddi zararlar veren bir savaş olmuştur. Savaş boyunca ve savaşı takip eden yıllarda bölgede ortaya çıkan huzursuzluk, karışık ortam ve otorite boşluğu, aşiret yapısının hâkim olduğu Hakkâri ve çevresindeki aşiretlerin merkeze olan bağlılıklarında bir gevşemeye yol açmıştır³⁴. 93 Harbinin bölge üzerindeki etkilerini, bu bölgede görev yapan konsolosların raporlarında görmek mümkündür. Bu konsoloslardan biri olan Wilson'un, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'a göndermiş olduğu raporda, erkek nüfusun hemen hepsinin askere alınmış olması sebebiyle tarlaları ihtiyar, kadın ve çocukların ekip biçtiklerini, bir taraftan çekirge akınının, bir taraftan da kuraklığın mahsulü harap ettiğini belirterek, inzibat kuvvetlerinin yetersizliği ve ekonomik sorunların zorlamasıyla bilhassa hırsızlık olaylarının arttığını ilave etmektedir³⁵. Savaşın sona ermesi ile birlikte yeni sıkıntılar baş göstermiş, bölgede tahıl fiyatları aşırı derecede artmış, bu durum bilhassa kış aylarında açlık tehlikesini beraberinde getirmişti. Van'daki İngiliz Konsolos Muavini Yüzbaşı Clayton, Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Binbaşı Trotter'e gönderdiği raporda, Van Vilayeti dâhilinde halkın günlük yaşadığını, kış için gerekli şeyleri sağlayacak durumda olmadığını, büyük bir kısmının ekme bulamadığı için lahana ile beslendiğini, bunun da bitmesi halinde hiçbir çarenin kalmayacağını belirtmektedir. Clayton "her ne kadar hükümet fırınlara her gün ekmeçlik veriyorsa da bu noksan olduğu gibi aradakiler çalıyor diye şikâyetler var. Halk ekmeç alabilirse için fırınların önünde kavga ediyor. Ekmeç fiyatları yoksulların ulaşabileceği gibi değil" diyerek durumun vahametine işaret etmektedir³⁶. Yine savaş sebebiyle devletin yeni vergiler toplaması

layetlerin başkente bağlılıkları kuvvetlendirilmeye çalışıldı. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-V*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 154,155, Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti Ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özek-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 87; Valilerin yetkileri için bkz. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 17-22. Tanzimat'ın ilanından sonra idari taksimat ve valilerin yetkileri ile alakalı yeni düzenlemeler yapıldı. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi-VI*, s. 129-131.

32) Tuncel, "Hakkâri", *DİA-XV*, s. 206.

33) *Osmanlı Atlası-XX. Yüzyıl Başları*, Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M.Rüşdü, Mülazım M. Eşref, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osav Yayınları, İstanbul 2003. s. 85.

34) "Hakkâri", *Yurt Ans.-V*, s. 3311.

35) Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, No: 22, İstanbul 1986, s. 45, 46.

36) Clayton'un raporu için bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, Ankara 1986, s. 373.

halkın sıkıntılarını daha da arttırmıştı. Bu maksatla Hakkâri'den toplanan vergiler yüklü bir miktara ulaşmıştı³⁷. Bazı vergi memurları köylere baskı yaparak aşırı paralar aldıkları için bazı köylerde dağa çıkan insanlar olmuş, bu da eşkıyalık olaylarının artmasına yol açmıştı³⁸. Devlet savaş esnasında halktan alınan mal ve hayvanlar karşılığında onlara borç makbuzları vermiş, savaş sonrasında ise bu borçları ödeme imkânı bulamamıştı³⁹.

Savaşın meydana getirdiği kargaşa ve otorite boşluğu bölgede bazı isyanların çıkmasına yol açmıştı. Doğu Anadolu Bölgesinin bazı yerlerinde çeşitli büyüklüklerde isyanlar meydana gelmişti. Bu dönemde Hakkâri'deki Botan ve Batiyan aşiretleri isyan etmişler, ancak bu isyan fazla büyümeden bastırılmıştı⁴⁰. 93 Harbini müteakip ülkenin birçok yeri ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde de baş gösteren Ermeni faaliyetleri ve isyanları bölge halkı ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve çatışmalara yol açmıştı. Bilhassa Van Olayı sırasında Elbak ve Mahmudi'de çatışmalar meydana gelmiş her iki taraftan da ölenler olmuştu. Yine Ermeni çeteleri Elbak, Hamidiye, Mahmudi ve Gevara'daki aşiretlere rahatsızlık vermeye başlamışlardı⁴¹. Van Ermeni İsyanı esnasında Ermeni komitacılarının faaliyetlerine karşılık veren bölge halkı ile çeteler arasında büyük ve kanlı olaylar meydana gelmişti⁴². Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak bir bütün olarak bakıldığında 93 Harbinin bütün ülkede olduğu gibi Doğu Anadolu'nun diğer vilayet ve sancakları ile birlikte Hakkâri'de de birçok sıkıntıya sebep olduğu görülmektedir. Fakat 93 Harbi'nin bölgeye etkileri ayrıca ele alınması gereken geniş bir konu olduğu için burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

XIX. yüzyıl sonlarında Hakkâri yöresini etkileyen diğer bir gelişme ise yöredeki aşiretler üzerinde büyük nüfuzu bulunan ve emrinde çok sayıda müridi olan Nakşibendî **Şeyhi Şeyh Ubeydullah**'ın isyanıdır⁴³. Şeyh Ubeydullah Şemdinan ailesine mensup olup Hakkâri civarında ve İran'da geniş topraklar satın almış, gücünü böylece daha da arttırmıştı⁴⁴. Şeyh Ubeydullah 93 Harbi esnasında Ruslara karşı savaşmak üzere Osman-

37) Joane Halfin, *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadele*, Çev. Komal Yayınları, Komal Yayınları, Ankara 1976, s. 97.

38) Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler Ve İskânları*, Nart Yayınları, İstanbul 1993, s. 96.

39) Ahmet Muhtar Paşa, *Anadolu'da Rus Muharebesi (1876-1878)-II*, Sad. Enver Yaşarbaş, Petek Yayınları, İstanbul 1985, s. 166.

40) Halfin, *Kürdistan Üzerinde Mücadele*, s. 99, 100.

41) Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi-II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No: XV, Ankara 1994, s. 300.

42) V. T. Mayevsıny, *XIX. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı, Kürt-Ermeni İlişkileri*, Çev. Haydar Varlı, Sipan Yayınları, Ankara 1997, s. 146-149.

43) Mustafa Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, Arkadaş yayınları, İstanbul 1990, s. 83, Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik Ve Devlet (1839-1938)*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 180,181, Bruinessen, *Ağa*, s. 344. Serasker Mustafa Paşa, Ahmet Muhtar Paşaya gönderdiği mektupta "Şeyh Ubeydullah Efendinin tâ Süleymaniye havalisinden Bâyezid'e kadar manevî nüfuzu tesirlidir" demişti. Bkz. Ahmet Muhtar Paşa, *Rus Muharebesi*, s. 140.

44) Özoglu, *Kürt Milliyetçiliği*, s. 95, 96. İran'daki İngiliz Konsolosu Mr. Abbot, 15 Temmuz 1880 tarihli raporunda Seyyid Ubeydullah'ın hem Türkiye'de hem de İran'da toprak satın aldığını öğrendiğini, bu durumun şeyhin bölgedeki nüfuzunu önemli oranda artıracaklarını söylemektedir. Bkz. Özoglu, *Kürt Milliyetçiliği*, s. 96.

lı Ordusuna katılmıştı. Ahmet Muhtar Paşa'nın kâtipliğini de yapmış olan Mehmet Arif Bey, savaş başlamadan önce Şeyh Ubeydullah'ın 50. 000 askeri ile orduya katılacağı haberlerinin geldiğini fakat bunun gerçekleşmediğini söylerken⁴⁵, Ahmet Muhtar Paşa da aynı konuya temas ederek, 50.000 askerin gelmediğini, sadece 1.500 kişilik bir kuvvetin Beyazıt Kolordusu'na katıldığını ifade etmektedir⁴⁶. Halfin ise asker sayısının ilk etapta 300 kişi olduğunu, daha sonra bunların geçtikleri yerlerden de kendilerine katılan aşiretler bulunduğunu söylemektedir⁴⁷. Orduya katılan asker sayısı ne olursa olsun Şeyh Ubeydullah'ın, savaş başlarında ve esasında devlete bağlılığının devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak savaşın meydana getirdiği otorite boşluğu şeyhin Hakkâri yöresindeki gücünü daha da artıran ve tavrının değişmesine yol açan önemli bir etken olmuştur⁴⁸.

Şeyh Ubeydullah'ın bölgede bağımsız ya da özerk bir yönetim kurma isteği isyanın en önemli sebebi olmakla birlikte⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması ile Ermenilere bazı imtiyazlar tanımayı kabul etmesi de⁵⁰ isyanın çıkmasına doğrudan etki etmiştir. Hakkâri yöresinde halk üzerinde olumsuz etkiler yapan sırasında şeyhin Başkale'ye saldırması tehlikesi belirmiş, bunun önüne geçmek için Van, Erzurum ve Bitlis'ten takviye asker sevkıyatı yapılmıştı⁵¹. Osmanlı Hükümeti Şeyh Ubeydullah hareketini kan dökmeden bastırmak için gayret göstermiş, bu maksatla yerel yöneticilere emirler göndermişti⁵². Takviye için getirilen askerler ise ayaklanmanın bastırılmasından sonra mahallerine geri gönderilmişlerdi⁵³. Fakat isyanın tamamen sona ermesi, Şeyh Ubeydullah'ın İstanbul'da mecburi ikamete tabi tutulması, daha sonra Mekke'ye sürgün edilmesi ile mümkün olmuştu. Yörenin yıllarca çatışmalara sahne olması bu süreçte halkın huzursuz olmasına, kimilerinin yerlerini terk etmelerine sebep olmuştur. İsyanın İran

45) Mehmed Arif Bey, *93 Moskof Harbi Ve Başımıza Gelenler*, Sad. Nihad Yazar, Hamle Yayınları, İstanbul 1996, s.492.

46) Ahmet Muhtar Paşa, *Rus Muharebesi-II*, s. 142, Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 181.

47) Halfin, *Kürdistan Üzerinde Mücadele*, s. 89, Bu konuda ayrıca bkz. Avyarov, *Osmanlı-Rus Ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)*, Çev. Muhammed Varlı, Sipan Yayınları, Ankara 1995, s. 95.

48) Özoglu, *Kürt Milliyetçiliği*, s. 97.

49) Bruinessen, Ağa, s. 285, 286, Nikitin, *Kürtler*, s. 334, Minorsky, "Kürtler", *İA-VI*, s. 1106, Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 184, 185, Avyarov, *Osmanlı-Rus*, s. 124, Özoglu, *Kürt Milliyetçiliği*, s. 98, Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 365. Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Clayton'un İngiliz Başkonsolosu Binbaşı Henry Trotter'e göndermiş olduğu 14 Kasım 1879 tarihli mektupta, Şeyh Ubeydullah'ın Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmek için İngilizlerden yardım istediğini, bu maksatla Nasturi Patriği Mar Shimoun'a mektuplar gönderdiğini ancak bu taleplerinin kabul edilmediğini belirterek şeyhin, söz konusu mektuplarda Türk birliklerini veya Türk resmi görevlilerini kendi topraklarında istemediklerini, Babaâli'ye belli bir miktar vergi ödemekle kendilerini daha iyi bir şekilde sorumlu kılacaklarını, aksi halde kendi topraklarında bağımsız prensler olacaklarını yazdığını ifade etmişti. Clayton'un mektubu için bkz. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 365.

50) Özoglu, *Kürt Milliyetçiliği*, s. 98. Şeyh Ubeydullah konu ile alakalı olarak 1880'de Başkale Mutasarrıfını ikaz ederek, "bu duyduğum nedir; Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış, Nasturiler ise İngiliz bayrağı çekecekler ve kendilerini İngiliz vatandaşı ilan edeceklermiş? Buna kesinlikle izin vermeyeceğim, kadınları silahlandırmam gerekse bile" Yüzbaşı Clayton'un Binbaşı Trotter'e göndermiş olduğu 11 Temmuz 1880 tarihli mektup hakkında bkz. Özoglu, *Kürt Milliyetçiliği*, s. 98.

51) BOA, Y. PRK. ASK. (*Yıldız Perakende Askeri Maruzat*), 14/7, 06 L 1299/20 Ağustos 1882. Şeyh Ubeydullah'ın ordusunda Müslüman aşiretler dışında Hıristiyan Nasturiler'den de kuvvet bulunması dikkat çekicidir. Bkz. Yalçın-Heckmann, *Akrabalık İlişkileri*, s. 84.

52) BOA, Y. PRK ASK. 7/95, 28 ZA 1299/11 Ekim 1882, Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 168.

53) BOA. Y.PRK. ASK. 15/45, 21 M 1300/2 Aralık 1882.

kısmında İran hükümetinin halka yönelik tedhiş politikası Osmanlı sınırına doğru büyük göçlerin meydana gelmesine sebep olmuştu⁵⁴.

Doğu Anadolu'da uygulanan **Hamidiye Alayları** sisteminden kaynaklanan bazı sorunlar Hakkâri'ye de yansımıştır⁵⁵. II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu politikasının en önemli vasıtası olarak ortaya çıkmış olan bu alayların⁵⁶ bünyesi altında bulunan bazı aşiretler kendilerine sağlanan imkânları kötüye kullanarak yöre halkının günlük hayatında çeşitli sıkıntılara yol açmaktaydılar⁵⁷. Hakkâri'deki aşiretlerin sadece bir kısmı ya da bir aşiretin bazı üyeleri Hamidiye Alayları'na yazılmışlardı⁵⁸. Bu durum aşiretler arasında bir bölünmeye ve aşiret içi çatışmalara yol açmıştı⁵⁹. Alaylara dâhil olan aşiretlerin reisleri zaman zaman diğerlerine eziyet etmekteydiler⁶⁰. Bu konuyla alakalı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki vesikalardan birinde, Hamidiye Alayları'nda bulunan bazı aşiretlerin bölgede gasp ve tecavüz olaylarına kalkıştıkları yer almaktadır. Buna göre Ertesi aşiretinin alay mensubu olanlarının diğerlerine eziyet ettikleri ve bu aşiretin yaz aylarında yaylaya çıkamadığı, bunun üzerine Erzincan'daki IV. Ordu'dan askerlerin olaylara müdahale ederek güvenliği sağladıkları ve söz konusu aşiretin bundan sonra yaylaya çıkabildiği yer almaktadır⁶¹.

Yine Anadolu Islahatı⁶² için görevlendirilen Ahmet Şâkir Paşa'nın bölgede yaptığı incelemelerde de Hamidiye Alayları'ndan kaynaklanan çok sayıda aksama tespit ederek bunları merkeze raporlar halinde bildirdiği görülmektedir. Şâkir Paşa alaylara mensup bazı aşiretlerin, bölgede meydana gelen Ermeni isyanları sırasında disiplinsiz davranışlarının şikâyetlere konu olması üzerine durumu inceledikten sonra bazı aşiret mensuplarının bu konuda kusurları olduğu gerekçesiyle yargılanmalarına hükmetmişti⁶³. 1894 ta-

54) Halfin, *Kürdistan Üzerinde Mücadele*, s. 113, Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 186. Şeyh Ubeydullah hareketi ile alakalı ayrıntılı bilgiler için bkz. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları- 67, Ankara 1987, s. 14.

55) Ali Karaca, *Anadolu Islahatı Ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 176,177, Yalçın-Heckmann, *Akrabalık İlişkileri*, s. 85.

56) Kodaman, *Şark Meselesi*, s. 30. Kodaman Hamidiye Alayları'nın kuruluş sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır: Merkezi otoriteyi tesis etmek, Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak, Aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, Ermenilerin faaliyetlerine engel olarak Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek, Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak, Panislamizm politikasını yürütmek. Alayların kuruluş maksatları için ayrıca bkz. Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997, s. 13, 14, Ahmet Özer, *Doğu'da Aşiret Düzeni Ve Brukanlar*, Elips Yayınları, İstanbul 2003, s. 56, Bruinessen, *Ağa*, s. 286.

57) Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 207, 210, Bruinessen, *Ağa*, s. 287-292.

58) Hakkâri'nin o dönemdeki 11 kazasından dokuzunda Hamidiye Alayı yoktu. Pinyanş, Jirkî, Dostkî gibi büyük aşiretler alaylara yazılmamışlardı. Bkz. Yalçın-Heckmann, *Akrabalık İlişkileri*, s. 86. Ertesi aşiretinin bir bölümü alaylarda yer almıştı. Bkz. *BOA, Y.PRK. ASK. 105/90, 17 S 1311/29* Ağustos 1893.

59) Bruinessen, *Ağa*, s. 287.

60) Avyarov, *Osmanlı-Rus*, s. 136, 140

61) *BOA, Y.PRK. ASK. 105/90, 17 S 1311/29* Ağustos 1893.

62) Osmanlı Devleti Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerinde ıslahat yapmaya karar vermişti. Bu vilayetlerde uygulanacak ıslahata ait önerenin sureti için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 345-351.

63) Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 176-179.

rihindeki Sason İsyanı sırasında alaylardaki bazı görevlilerin benzer ölçüsüz davranışları devleti zor durumda bırakmış⁶⁴, devlet zarar gören Ermenilere tazminat ödemek mecburiyetinde kalmış⁶⁵ konuyu incelemek üzere de bir komisyon teşkil etmişti⁶⁶. 1896'da meydana gelen Van Ermeni İsyanı ile alâkalı olarak Van'a gelen teftiş heyeti başkanı Sadettin Paşa'ya vali, Hamidiye Alayları kumandanlarının hükümeti dinlemediklerini söyleyerek, bu kişilerin "biz Hamidiye Alayı âmirlerinizdir. Valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların kumandası altında değiliz." şeklinde ifadeler kullandıklarını belirtmişti. Valinin Sadettin Paşa'ya anlattıklarına göre, bunlar daha da ileri giderek Van kasabasını basmaya, mallarını yağma ve ileri gelenlerini öldürmeye karar vermişlerdi. Devletin kendilerini terbiyeye kalkışması halinde İran'a geçme tehdidinde bulunmuşlardı. Teftiş esnasında bu alayların mensuplarının çeşitli köyleri yağmaladıkları da Sadettin Paşa tarafından da bizzat tespit edilmişti⁶⁷.

Hamidiye Alayları'nda görevli bazı nizamiye birlikleri kumandanlarının vasıfsızlıkları ve maaşlarını aşiret reislerinden almaları sebebiyle reislerle yakınlık göstermeleri de disiplinsizliğe yol açmakta ve düzeni bozmaktaydı⁶⁸. Aşiret reisleri aşiretleri üzerindeki nüfuzlarını kaybetmek istemediklerinden, Osmanlı subaylarının amirlik sıfatlarını tanımaktan kaçınmışlar, böylece alayların talimleri yetersiz kalmış ve disiplin sağlanamamıştır. Bu durum alaylardaki aşiret mensuplarının bazılarını gasp, hırsızlık ve yol kesicilik gibi eylemlere itmiştir. Bu ortamda yakılıp yıkılan köylerin durumu ve gasp edilen mallardan kaynaklanan zararlar savaş zamanlarında bile görülmesi zor bir manzara meydana getirmişti⁶⁹.

Hamidiye Alayları'nın sebep oldukları sıkıntılar Avrupa devletlerinin Osmanlı Devletine baskı yapmalarına yol açmaktaydı. Söz konusu devletler, elçileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden, alay mensuplarının belirlenen zamanlarda ve eğitim saatleri dışında resmi elbise ile dolaşmamalarını ve silah taşımamalarını istemişlerdi⁷⁰. Hamidiye Alayları'ndan kaynaklanan sorunlara daha başka örnekler de vermek mümkündür. Ancak kesin olan bir şey var ki, XIX. yüzyıl sonlarında Hakkâri ve çevresinde nüfus üzerinde olumsuz etkiler yapan en önemli gelişmeler 93 Harbi'nin getirdiği sıkıntılar olmakla birlikte, Şeyh Ubeydullah Hareketi ve Hamidiye Alayları'nın taşkınlıkları da çok etkili olmuştur.

b) Yerleşme

Köklü bir tarihe sahip olan Doğu Anadolu'daki aşiretler Asya bozkırları ile Mezopotamya'da uzun bir müddet yaşadıktan sonra Doğu Anadolu'ya gelmişlerdi⁷¹. Hakkâri'deki aşiretler ise M.Ö. iki binlerden beri göçebe, yarı göçebe topluluklar ve küçük

64) Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Tarihi*, Çev. Belkis Çorakçı Dışbudak, V. Baskı, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul 1995, s. 283. Aynı konuda ayrıca bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye-II*, Çev. Mehmet Harmancı, e yayınları, İstanbul 1983, s. 254.

65) Küçük, *Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, s. 134.

66) Esat Uras, *Ermeni Meselesi*, s. 473.

67) Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)*, II. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 30, 139.

68) Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 178.

69) Mayevsny, *Kürt-Ermeni İlişkileri*, s. 193, 194, Avyarov, *Osmanlı-Rus*, s. 137.

70) Küçük, *Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, s. 136.

71) Özer, *Aşiret Düzeni*, s. 38.

beylikler halinde yaşamaktaydılar⁷². Türklerin Anadolu'ya geldiği dönemlerde de bölgedeki aşiretler varlıklarını devam ettirmekteydiler. Bu sıralarda Hakkâri ve çevresindeki yerleşim yerleri, bir ağanın ya da beyin başkanlığındaki aşiretler tarafından idare edilmekteydi. Bu aşiretlerin en önemlileri, Pinyanişler (Bünyanişler), Zibariler, Dımbılılı Zazaları ve Ertuşiler idi⁷³. Karakoyunlular döneminde de bu yapı devam etmiştir. Bu devletin içinde de aşiretler yaşıyordu. Devlete, Karakoyunlu, Sadlu, Dukarlu, Alpavut, Bakırlu oymakları gibi büyük Türk oymakları yanında Çekirlü, Âyînlü, Süleymanî, Zikrî, Mahmudî, gibi Kürt aşiretleri de bağlı bulunuyordu⁷⁴.

XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinde ağırlıklı bir biçimde aşiret yapısının hâkim olduğu Hakkâri'de bu özellik XIX. yüzyılda da varlığını muhafaza etmişti⁷⁵. Bu durum Hakkâri'nin siyasi yapısının belirlenmesinde önemli bir rol oynamış ve devlet burayı yerel beyler vasıtasıyla idare etmiştir⁷⁶. XIX. yüzyılda Hakkâri ve çevresinde Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesini tam olarak tesis edemediği görülmektedir⁷⁷. Bölgenin aşiret düzeni ve aşiretlerin bağımsız hareket etme arzularının yanı sıra, yörenin aşılması güç dağlarla çevrili olması, ulaşımı ve dolayısıyla asker sevkıyatını büyük ölçüde engelleyen bir durumdu⁷⁸. Yine uzun kışlar sebebiyle yolların çok az bir müddet açık kalabilmesi Hakkâri'de Osmanlı hâkimiyetinin pekişmesini ciddi biçimde engellemekteydi. Hakkâri XIX. yüzyıl başlarında (1831) Osmanlı Devletine bağlı ve *hükümet*

72) "Hakkâri", *Yurt Ans.*-V, s. 3347. "Tam göçebelere ziraatla hiçbir alakaları yoktur. Yalnız zayıf buldukları köylerden rüşvet almaya çalışırlar. Buna muvaffak olamadıkları takdirde, muhtaç oldukları zahireleri para ile satın alırlar. Tam göçebe aşiretler kısmen ziraatla işigale başlayınca yarım göçebe mertebesine yükselirler. Yarım göçebeler, hem çiftçilikle hem de çobanlıkla meşguldürler. Ekinci yahut fellah adını alan bir kısım köylerde otururlar. Diğer kısım köçer nâmiyle çadırlarda ikamet eder. Fakat şerefli olan köçerlerdir. Ekinciler, nazarlarında dün bir mevkidedirler. Çünkü silah ötekilerin elindedir." Bkz. Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz. Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınları, İstanbul 1992, s. 43.

73) "Hakkâri", *Yurt Ans.*- V, s. 3310.

74) İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik Ve Etnik Temeller-I*, Yurt Yayınları, Ankara 1992, s. 108, 109.

75) Hakkâri'deki aşiretlerin ağırlıklı olarak günümüzde de varlıklarını muhafaza ettikleri bilinmektedir. Hakkâri yöresindeki mevcut aşiretler için bkz. *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları İstanbul 1998, s. 153-161, Orhan Türkdoğan, *Güneydoğu Kimliği, Aşiret-Kültür Ve İnsan*, Tük Ocağı Yayınları, Bolu 1995, s. 26-36, Özer, *Aşiret Düzeni*, s. 38-39, İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri*, Yurt Yayınlar, Ankara 1992, s. 70.

76) XIX. yüzyılda Hakkâri ve çevresinde Hakkâri, İmadi ve Mahmudi adlarıyla üç beylik hüküm sürmekteydi. Bkz. İsmail. Beşikçi, *Kürt Toplumuna Üzerine*, Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 138, 139.

77) "Coğrafi ve sosyal yapısı sebebiyle, Doğu Anadolu'ya Osmanlı hâkimiyeti tam anlamıyla, Yavuz ve Kanunî devrinde bile girememiştir. Bu yüzden, Doğu Anadolu ile merkezi otorite arasında ciddi bir ilişki kurulamamış ve bölge, Cumhuriyet devrine kadar muhtar olarak kalmıştır." Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s. 23.

78) XIX. yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında bölgeye çeşitli kereler gelen İngiliz papaz ve misyoner Wigram, Hakkâri'nin coğrafyasını çarpıcı ifadelerle anlatmaktadır. "Kuşkusuz bu topraklarda yol namına bir şey yok. Hakkâri'nin bir ucundan diğer ucuna baktığınızda tekerlekli bir araç türünden hiçbir şey göremezsiniz. Keçi yolları killi yaprak taşların meydana getirdiği yamaç boyunca yukarı çıkar ve uçurumun çıkıntılı burunları üzerinden ve etrafında *stanga* olarak bilinenlerle tırmanılır. *Stanga*, yapılmış bir keçi yoludur. Katırlar bu yollarda çok iyi ilerler, adeta doğuştan buna alıştırlar. Koyun ve keçiler de bu yolda iyi yol alırlar. Öte yandan bazı köyler hiçbir dört ayaklı hayvanın buralara gelememesinden ötürü saldırılardan kurtulmanın mutluluğunu yaşarlar". W.A. Wigram, Edgar T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği- Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s. 350,351.

adı ile idare edilen bir sancaktı⁷⁹. Hükümetin sınırları dâhilindeki mevcut aşiret sistemi Osmanlı hâkimiyeti boyunca önemli bir yapı değişikliğine uğramadan devam etmişti⁸⁰. Aşiretler göçebe, yarı göçebe ve kimileri tamamıyla yerleşik düzene geçmiş aşiretlerdi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri'deki aşiretlerin önemlileri, Müslüman Ertuşı, Pinyaniş, Şikak, Diri (Deyri), Dostki (Doski) ve Herki (Heriki) aşiretleri⁸¹ ile Hıristiyan (Nasturi) Tıhubi, Tiyari, Baz, Celo ve Riş aşiretleriydi⁸². Hakkâri ve çevresindeki aşiretler arasında zaman zaman uyuşmazlıklar, hatta çatışmalar meydana gelmekteydi. Bilhassa Hamidiye Alaylarının kurulmasından sonra anlaşmazlıklar derinleşmişti⁸³. Gerdi ve Şemdinan aşiretleri arasında da köy arazilerinin kullanımı konusunda anlaşmazlıklar vardı. Bu anlaşmazlıkların çatışmaya dönüştüğü dönemler olmuştu⁸⁴. Yine şif Şikak aşireti ile Şeyh Ubeydullah'ın mensubu bulunduğu sünnî Şemdinan aşireti arasında da anlaşmazlıklar meydana gelmekteydi. Şikak Aşireti, şeyhin Hakkâri ve Urmiye'deki otoritesini sarsan eylemler ve saldırılar yapıyordu⁸⁵. Aşiretlerin kendi içinde de çatışmalar meydana gelmekteydi. Gerdi aşiretinde ailelerin, aşirete hâkim olmak için giriştikleri çatışmaları bu duruma örnek vermek mümkündür⁸⁶. Bu örneklerden hareketle, aşiretler arası anlaşmazlıkların ve çatışmaların, XIX. yüzyılın sonlarında Hakkâri'de huzursuzluklara yol açan önemli unsurlardan biri olduğu söylenebilir.

Göçebe aşiretler sabit bir konuta ve toprağa bağlı olmadan, küçükbaş hayvancılıkla (bilhassa koyun) uğraşan, hayvanlarına daima iyi otlaklar bulabilmek için mevsim ve bitki örtüsü durumuna göre yaylalardan steplere, steplerden yaylalara göçüp, daima çadır hayatı yaşayan gruplardır⁸⁷. Aşiret fertleri, feodal bir yapı içinde, soy birliği ve akrabalık bağlarıyla birbirlerine bağlı olup kendilerine has başkanları (aşiret reisi) tarafından idare edilmekteydiler⁸⁸. Doğu Anadolu Bölgesi'nin birçok yerinde olduğu gibi Hakkâri'de de göçebe aşiret yapısı yüzyıllar boyu varlığını muhafaza etmiştir. XIX. yüzyılda da bu yapı devam etmekteydi. Coğrafi yapısı, Hakkâri'nin ekonomik hayatına doğrudan yön vermiştir. Bu sebeple XIX. yüzyılda Hakkâri'de canlı bir ticaret hayatı yoktu. Hakkâri yöresinde, yalnızca, Van'dan Çölemerik'e ve daha güneyde İmadiye'ye uzanan kervan yollarından faydalanılmaktaydı⁸⁹. Hakkâri Sancağı ve bu sancağa bağlı kaza ve köylerde yaşayan aşiretlerin yerleşik olanları (reaya) geçimlerini hayvancılık ve kısmen zi-

79) Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat Ve Nüfus", *Bellekten*, C. XV, Sayı:60, Ankara 1951, s. 626, Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri*, s. 14.

80) Beşikçi, *Kürt Toplumuna Üzerine*, s. 138.

81) BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *YYE (Yıldız Esas Evrakı)*, 33-7, 29 Z 1288/9 Mart 1872.

82) Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler Ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s.158. XIX. yüzyılda Hakkâri'nin dağlık kesimlerinde yaşamakta olan Hıristiyan Nasturiler (Asuriler) için bkz. Erich Brauder, Raphael Patay, *Kürdistanlı Yahudiler*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2005, s. 41.

83) Beşikçi, *Kürt Toplumuna Üzerine*, s. 140, Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 211.

84) Nikitin, *Kürtler*, s. 230.

85) Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 182.

86) Nikitin, *Kürtler*, s. 227.

87) Beşikçi, *Göçebe*, s. 16.

88) Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Tokar Yayınları, Sad. Yalçın Tokar, İstanbul 2007, s. 96, Özer, *Aşiret Düzeni*, s. 25.

89) "Hakkâri", *Yurt Ans.-V*, s. 3313.

raatla temin ederler ve sakin bir hayat yaşarlardı⁹⁰. Ziraat ürünleri arasında en önemlisi Şemdinan'da üretilen tütündü. Tütün üreticileri mahsullerini genellikle İran'a satarlardı⁹¹. XIX. yüzyılın ortalarında Çölemerik'ten İran ve Musul'a yılda 30 bin kantar (1 kantar yaklaşık 250 kg) mazi satılmaktaydı. Alacagri adı verilen ağacın meyvelerinden üretilen sarı renkli ve marokeni boyamakta kullanılan boyadan, Halep ve İran'a çok miktarda ihraç edilirdi⁹². Hayvancılıkla uğraşan aşiretler elde ettikleri yağ, peynir ve yünleri kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra çevredeki şehir merkezlerinde satarlardı⁹³. Yağlı yapağı halindeki yünün batmanı⁹⁴ iç piyasada 20-25 kuruşa, yıkanmış ise 30 kuruşa satılırdı. Bunlardan başka, Musul, Halep, Şam ve Kayseri'ye 10 bin başa kadar büyük koyun ve keçi sürüleri sevk edilirdi⁹⁵. Hakkâri'deki aşiretlerin geçim kaynaklarından biri de dokumacılıktı. Kilim, heybe, keçe, eldiven ve başlıklar çevre şehirlerde satılırdı. Hakkâri'de üretilen yünler bir dönem İngiltere'ye ihraç edilmişti⁹⁶.

1890'larda Gevar Kazasının merkezi Dize'de her Perşembe büyük bir pazar kurulmaktaydı. Van, Musul ve İran'dan gelen tüccarların mallarını sergiledikleri bu pazarda, Gevar'da üretilen sebzele de alıcı bulmaktaydı. İran'ın Urmıye kentinden gelen kervanlar, kazanın ihtiyaç duyduğu yaş ve kuru meyvelerle pirinci düzenli olarak Dize pazarına taşımaktaydılar⁹⁷. XIX. yüzyıl sonlarında Hakkâri'deki göçebe aşiretler ile köylerde meskûn aşiretler Çölemerik'te bol miktarda bulunan kurşun madenini işleyerek tüfekler için kurşun imalatı yapar ve bir gelir elde ederlerdi⁹⁸.

Göçebe aşiretler diğer yerlerdeki göçebe aşiretler gibi yaz ve kış aylarını farklı mekânlarda geçirmekteydiler. Yaz aylarında hava sıcaklığının fazla olmadığı yaylalara çıkan göçebeler, kış aylarında sıcaklığının daha yüksek olduğu steplere inerlerdi. Hakkâri ve çevresindeki aşiretlerin büyük bir kısmı kış aylarını Gevar'da, bilhassa alçak steplerde geçirirlerdi. Bu aşiretlerin yaylakları ise Şemdinan, Uludere, Beytüşşebap ve Elbak kazalarındaki yaylalardı⁹⁹.

Osmanlı Devleti aşiretlerin iskânı meselesine büyük önem vermektedir. Göçebeler (konar-göçer) sahip oldukları hayat tarzı dolayısıyla merkeziyetçi bir devlet nizamı ile uyuşmamaktaydılar. Bunlar çoğu zaman yerli halka zarar vermektedirler. Bu, ekili toprakları, konaklamak suretiyle çiğnemek¹⁰⁰, mahsulleri ve hayvanları gasp etmek, hatta evleri tahrip etmek şeklinde kendini göstermektedir. Göçebelerin bir diğer zararı da ticari hayata olan olumsuz etkileriydi. Bunlar ticaret kervanlarının güvenliğini tehdit ede-

90) Avyarov, *Osmanlı-Rus*, s. 145, Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 86.

91) Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l A'lâm*, Cilt-IV, İstanbul 1306, s. 2867, Yalçın-Heckmann, *Akrabalık İlişkileri*, s. 87.

92) Nikitin, *Kürtler*, s. 111.

93) "Hakkâri", *Yurt Ans.-V*, s. 3313.

94) *Batman*: Yerine ve malına göre iki okkadanaltı okkaya kadarolan ağırlık ölçüsüne verilen addır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü-I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 174.

95) Nikitin, *Kürtler*, s. 111.

96) Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, III.Baskı, Beybun Yayınları, Ankara 1992, s. 21.

97) Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-V*, s. 3904, "Hakkâri", *Yurt Ans.- V*, s. 3313, 3318.

98) "Hakkâri", *Yurt Ans.- V*, s. 3313.

99) Özer, *Aşiret Düzeni*, s. 38.

100) Nikitin, *Kürtler*, s. 253.

rek ticari hayati sekteye uğratmaktaydılar. Gerek söz konusu olumsuzlukları ortadan kaldırmak, gerek harap ve boş olan yerlerin imar edilerek işlenmeyen toprakların ekilmesi ve aşiretlerin kontrol altında tutulmalarını temin etmek bakımından bu göçebe aşiretlerin iskân edilmelerine ihtiyaç vardı¹⁰¹. Aşiretlerin yerleşik hayata geçişleri ile aşiret reisleri de büyük topraklara sahip olacaktardı. Aşiret reislerinin kontrol altında tutulmaları, aşiretlerin kontrol altında tutulmaları için yeterliydi. Bu doğrultuda XIX. yüzyılda atılmış ilk önemli adım 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Bu kanunu müteakip geniş toprakları işletmek için aşiret reisleri, aşiret mensuplarını kiracı durumuna getirmişlerdir¹⁰². Hamidiye Alayları'nın kurulması da bu konuda çok önemli bir gelişme olmuştur¹⁰³. Böylece aşiretlerin daha kolay kontrol edilmeleri mümkün olmuştur. Ancak bütün bu gelişmelere ve alınan tedbirlere rağmen XIX. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu'daki aşiretlerin önemli bir kısmı göçebe hayat tarzını devam ettirmekteydi. Arşiv kayıtlarından, Hakkâri ve çevresindeki aşiretlerde de durumun benzer olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁴.

c) Nüfus

Coğrafi yapısına bağlı olarak Hakkâri genel olarak fazla bir nüfus barındıramamıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da bu durum devam etmiştir¹⁰⁵. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı memleketinde yapılan nüfus sayımında (1831) ülkenin her tarafı sayılmamıştı. Sayılmayan yerlerden biri de Hakkâri Sancağıydı. Bu yüzden Hakkâri Sancağı'ndaki nüfusun durumuna dair bilgiler çeşitli görevlilerin raporlarına dayanmaktadır. Bu görevlilerden biri olan Erzurum Valisi Esat Paşa'nın raporuna göre, XIX. yüzyıl başlarında (1831) Hakkâri'de yirmi bin nüfus yaşamaktaydı¹⁰⁶. Yüzyılın ortalarında Hakkâri Sancağına Beytüşşebap, Gevar, Şemdinan, Uramar (Oramar), Elbak, Mahmudi, Norduz kazaları bağlı bulunuyordu¹⁰⁷. Bu dönemde sancağın tamamında yaşayan nüfus miktarı yabancı seyyahların tahminlerine göre 210 bin kişiydi. Bunların 60 bini Nasturilerden, iki bini Yahudilerden, kalanı da Müslümanlar ve Yezidilerden meydana gelmekteydi¹⁰⁸. Konsolos Taylor'un 1869 tarihli raporlarında yer alan, 1868 yılına ait nüfus bilgilerine göre Hakkâri Sancağı'nda yaşamakta olan Müslüman ve Hıristiyan

101) Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul 1987, s. 41, 42, 107, 108.

102) Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, s. 86, 87, Bruinessen, *Ağa*, s. 283.

103) Kodaman, *Şark Meselesi*, s. 37.

104) *BOA, YYE*, 33-7.

105) "Hakkâri", *Yurt Ans.-V*, s. 3334.

106) Hakan, *Kürt Direnişleri*, s. 57.

107) Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 87. XIX. yüzyıl ortalarında Hakkâri Sancağına bağlı bulunan Beytüşşebap, günümüzde Şırnak iline, Elbak (Başkale) ile Mahmudiye (Hoşap) Van iline bağlı bulunmaktadır. Mahmudiye ile Mahmudi isimlerinin karıştırıldığı sanılmaktadır. Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf Mahmudiler olarak adlandırılan aşireti Hoşap'a yerleştirmişti. Mahmudiler burada Mahmudiler beyliğini kurdular. Yeni idari taksimatla birlikte (1864) Hoşap, önce Mahmudi, sonra da Ma'muret'ül Hamid kazasının merkezi durumuna gelmiştir. Bu gün Van vilayetine bağlı bulunan Saray ilçesi ise 1869'da Mahmudiye adıyla kurulmuştur. www.van.gen.tr (21.07.2007). Dolayısıyla XIX. yüzyıl ortalarında Hakkâri Sancağına bağlı bulunan Mahmudiye (Mahmudi) Hoşap'a karşılık gelmektedir. Aynı dönemde Hakkâri Sancağına bağlı bulunan Norduz ise bu gün Van'ın Başkale ilçesi yakınlarındaki bir bölgenin ismidir. Günümüzde Hakkâri iline, Hakkâri merkez ilçe ile birlikte Çukurca (eski adı bir dönem Uramar iken bir dönem de Çal olmuştur), Şemdinli ve Yüksekova ilçeleri bağlı bulunmaktadır.

108) Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul 1998, s. 102.

nüfusun oranı birbirine yakındı¹⁰⁹. [109] XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri'de Müslüman aşiretlerin yanı sıra Hıristiyan dinine mensup Nasturiler de hayatlarını devam ettirmektedirler¹¹⁰. Nasturilerin bir kısmı aşiret özelliklerini taşımakta idiler. Bunlara "Dağ Nasturileri" adı verilmekte ve Kürt aşiretleri gibi az ya da çok özerk aşiretler olarak örgütlenmişlerdi¹¹¹. Bunlar dağlık bölgelerde yaşarlar, tarım ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Aşiret yapısı içinde daha çok göçebe bir hayat yaşayan bu gruplar daha savaşçı bir özelliğe sahiptiler¹¹². Geriye kalan kısmı rençber (reaya) idi¹¹³. Bu Nasturiler yerel beylere ve Osmanlı Devletine vergi vermekteydiler¹¹⁴. Göçebe Nasturi aşiretlerinin en büyüğü, Zap suyunun iki yanında ikamet eden Tiyari aşireti idi. Bu aşiretin 1868 yılında 2.500 hane ve 15.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu müfettiş raporlarında yer almaktadır¹¹⁵. Ayrıca Tihubi, Baz, Riş ve Celo adında başka aşiretler de mevcuttu¹¹⁶. Tihubi aşireti 1.500 hane ve 9.000 kişilik nüfusu ile önemli bir aşiretti¹¹⁷. Celo aşiretinin 2.000 hane ve 12.000 nüfusu, Baz aşiretinin de 1.700 hane ve 10.200 kişilik nüfusu vardı. Taylor'un 1869 tarihli raporuna göre Hakkâri Sancağı'nın bazı yerlerindeki Nasturilerin hane ve nüfus durumu şöyleydi¹¹⁸.

Tablo I: 1869'da Hakkâri Sancağında Nasturilerin Nüfusu

Yerleşim Birimi-Aşiret Adı	Hane	Nüfus
Pınyanış	300	1.800
Gevar	600	3.600
Şemdinan	45	370
Diri (Deyri)	60	360
Gevar Pınyanış	300	1.800
Dostki (Doski)	20	120
Uramar (Çukurca)	200	1.200
Elbak (Başkale)	720	4.320
Mahmudi (Hoşap)	500	3.000
Norduz	500	3.000

109) Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 81.

110) Hakkâri yöresi Nasturilikle V. yüzyılda tanışmıştır. Nasturiler Büyük Zap Irmağı'nın orta yatağı boyundaki Tiyari, Tuma, Thup (Tihubi), Cilo, Dize, Uri, Salabekan, Baz gibi dağlık alanlarda yaşamaktaydı. Buraları Cilo ve Sat dağlarının yükseldiği Güney Hakkâri yöresidir. Nasturiler İstanbul Patriği Nestorios'un öğretilerini benimseyerek V. yüzyıldan itibaren Hıristiyan dünyasının öbür bölümlerinden kopmuşlardır. Bkz. "Hakkâri", *Yurt Ans.- V*, s. 3348.

111) Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 138.

112) Bruinessen, *Ağa*, s. 221.

113) Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 86.

114) Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 138.

115) Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 86.

116) Hakan, *Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 158. Aynı isimler halen Hakkâri bölgesinde kullanılmaktadır. Hakkâri'den Çal'a inen vadinin sol tarafı Tiyari bölgesi olup ötesi Tihubi'dir.

117) Ovalıdan üstün olma duygusu Hakkârililer arasında gelişmiştir. "Bütün dünyada en büyük ulus İngilizlerdir. İkinci sırayı da Tiyariler alır" diye söylüyordu Hıristiyan bir aşiret mensubu. Bkz. Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 354.

118) Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 86, 87.

Hane başına düşen kişi sayısının ortalama altı olduğu tablonun tetkikinden anlaşıldığına göre Hıristiyan Nasturiler yaşadıkları yerleşim yerinin veya söz konusu yerlerdeki, bir arada yaşadıkları Müslüman Kürt aşiretlerinin isimleri ile anılmışlardır¹¹⁹. Beytüşşebap kazasının eski adı olan Pinyaniş aynı zamanda bir aşiretin de adıydı¹²⁰. Pinyaniş aşireti mensuplarının bir kolu Gevar'da yaşamakta iken bir kolu da Beytüşşebap'da barınmaktaydı¹²¹. Şemdinan, Şemdinli kazası ile birlikte Şemdinan aşiretinin de adıydı. Bu aşiret XIX. yüzyılın ortalarında Hakkâri merkez, Şemdinan ve Kuzeybatı İran'da yayılmışlardı¹²². Dostki (Doski) Musul Livasına bağlı bir nahiyeye ve aynı zamanda aşiretin adıydı¹²³. Uramar (Çal) Çukurca'nın eski adı idi¹²⁴. Uramar aşiretinin merkezi Gevar, Diri (Deyri) aşiretinin merkezi ise Gevar ile birlikte Uludere idi¹²⁵.

93 Harbi öncesinde Hakkâri Sancağı ve bağlı kazalarda yaşayan nüfusun önemli bir kısmını, arazi yapısının da getirdiği sonuca bağlı olarak, göçebeler meydana getirmekteydi. Meskûn nüfusun 1872 tarihinde 2.000 hanesi Müslüman 700 hanesi ise Hıristiyan'dı. Hakkâri Sancağı genelinde yaşayan nüfusun hane bazındaki durumu ise aşağıda gösterilmiştir¹²⁶.

Tablo II: 1872 Tarihinde Hakkâri'de Nüfus

	Müslüman	H.Ermeni
Şikak Aşireti	800	-
Ertuşî Aşireti	700	-
Pinyaniş Aşireti	800	-
Hakkâri Ve Bağlı Yerlerdeki Meskûn Halk	2.000	700
Mahmudi Kazası İle Beraber Meskûn Aşiretler	5.000	500
İskân Edilmemiş Aşiretler	2.000	-
Gevar (Yüksekova) Kazası	1.000	-
Diri (Deyri) Aşireti (İskânlı)	700	-
Dostki (Doski) Aşireti (İskânlı)	400	-
Uramar Ve Dostkan Nahiyeleri	1.000	-
Şemdinan Nahiyesi İle Zarzan	2.500	-
Şemdinan'da Yerleşik Heriki Aşireti	500	-
Gerdi Nahiyesi	600	-
Zeydan İle Beraber Dilican	500	-
Göçebe Heriki Aşireti	3.000	-

119) Bruinessen, *Ağa*, s. 221.

120) "Hakkâri", *Yurt Ans.-V*, s. 3318.

121) *Aşiretler Raporu*, s. 159, 160.

122) Özoğlu, *Kürt Milliyetçiliği*, s. 96.

123) C. J. Edmonds, *Kürtler, Türkler, Araplar- Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat, Ve İnceleme (1919-1925)*, Çev. Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül, Avesta Yayınları, İstanbul 2003, s. 571, Doski'nin nahiyeye olduğu ile alakalı bkz. *BOA, YYE*, 33-7.

124) Hakan, *Kürt Direnişleri*, s. 158.

125) *Aşiretler Raporu*, s. 153, 159.

126) *BOA, YYE*, 33-7.

Çölemerik Kazası Ve Bağlı Yerler	2.000	-
Layler Nahiyesi	1.000	-
Layler'de Bulunan Çeşitli Aşiretler	2.000	-
Çal Nahiyesi	2.000	-
İskân Edilmemiş Aşiretler	2.000	-
Toplam	30.500	1.200

Hakkâri Sancağı ve bağlı kazalardaki aşiretler göçebe hayat tarzının gereği olarak kendilerine yaylak ve kışlaklar temin etmişlerdi. Şii mezhebine bağlı Şikak Aşireti Hakkâri merkezi ile birlikte Urmiye'de yaşayan göçebe bir aşiretti¹²⁷. 1872 tarihli arşiv kaydına göre 800 hanelik bir nüfusa sahiptiler¹²⁸. Bölgenin en büyük aşiretlerinden olan Ertuşî ve Pinyaniş aşiretleri¹²⁹ sünnî-şafî mezhebine bağlı bulunmakta¹³⁰, kışın Gevar'da kışlamakta, yazın ise Şemdinan, Uludere¹³¹, Beytüşşebap ve Başkale'ye göç etmekteydiler¹³². Arşiv kaydına göre Ertuşî aşiretinin 700 haneden meydana gelen bir nüfusu vardı. Ancak bu, muhtemelen aşiretin göçebe nüfusunu ifade etmektedir. Yerleşiklerle beraber bu aşiret çok daha fazla bir nüfusa sahipti. Pinyaniş aşiretinin göçebe kolu ise 800 haneden meydana gelmişti. Ertuşî aşireti için yapılan değerlendirmenin benzerini Pinyaniş aşireti için de yapmak mümkündür. Merkezi Şemdinan olan Herki (Heriki) aşireti sünnî-şafî mezhebine mensuptu. Bu aşiretin bir kısmı göçebe iken bir kolu da Şemdinan'da yerleşikti. Herki aşiretinin yerleşik kısmı yaklaşık olarak, 3.000, göçebe kolu ise 18.000 kişiden meydana gelmişti. Zarzan aşiretinin bir diğer adı da Şemdinan'dı. Bu aşiret merkezi Şemdinan idi. Zarzan aşiretinin bir kolu da İran (Uşnu)'da barınmaktaydı¹³³. Bu aşiret, soyunu Halid bin Velid'e dayandırmaktaydı¹³⁴. Şemdinan, daha önce de ifade edildiği gibi, kaza merkezinin ve bir aşiretin ortak adı olup, Şeyh Ubeydullah'ın mensup bulunduğu aşiretti. Gerdi adı nahiyeye ile birlikte aşiretin de adıydı. Bu aşiretin merkezi Şemdinan ve Beytüşşebap kazalarıydı. Gerdi aşireti sünnî-şafî mezhebine bağlıydı. Tabloda yer alan Zeydan ise Pinyaniş aşiretinin bir koluydu¹³⁵. Dilican günümüzde Ermenistan'da bir kasaba ismi olarak kullanılmaktadır¹³⁶. Tabloda yer alan Dilican

127) Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 182.

128) Bkz. Tablo II. Hane başına ortalama altı kişilik bir nüfusun düştüğü var sayılırsa Şikak aşiretinin beş bine yakın bir nüfusa sahip olduğu ortaya çıkar.

129) Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük aşiretlerinden biri olan Ertuşî Aşireti günümüzde Hakkâri, Van, Çatak, Başkale ve Gürpınar'a dağılmışken, Pinyaniş Aşireti ağırlıklı olarak Van il merkezine 13 km. mesafedeki Elmalık köyünde barınmaktadırlar. Bkz. *Türkdoğan, Güneydoğu Kimliği*, s. 26, 34. Pinyaniş Aşiretinin günümüzdeki diğer merkezleri ise Yüksekova ve Çukurca ilçeleridir. Bkz. *Aşiretler Raporu*, s. 159, 160.

130) *Aşiretler Raporu*, s.154.

131) Uludere, XIX. yüzyıl sonlarında Beytüşşebap kazasına bağlı bir bucaktı. Bkz. *Yurt Ans.-V*, s. 3318.

132) Beşikçi, *Göçebe*, s. 70.

133) *Aşiretler Raporu*, s. 156, 157, 160.

134) Nikitin, *Kürtler*, s. 227, Bruinessen, *Ağa*, s. 308.

135) *Aşiretler Raporu*, s. 156, 157, 160.

136) Dilican için bkz. *Grosser Welt Atlas Ansiklopedik Büyük Dünya Atlası*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 103.

adı muhtemelen dönemin Ermeni gruplarından birinin adına karşılık gelmektedir. Çal Nahiyesi ise daha önce de belirtildiği gibi Çukurca'nın o dönemdeki adıydı.

Tabloda yer alan nüfus bilgilerine dikkat edilirse bu nüfusun genellikle çeşitli tasniflere tabi tutulduğu görülür. Buna göre nüfus yerleşik, iskânlı, meskûn, iskân edilmemiş, göçebe şeklinde sınıflandırılmıştır. Kelimelerin manalarından hareketle, *meskûn halk* ifadesi ile verilen nüfusun, herhangi bir aşirete mensup olmayan ve reaya tabir edilen nüfusu, *meskûn aşiretler* ifadesinin, göçebe olmayan aşiretleri, *iskânlıların*, göçebe iken sonradan yerleştirilen veya yerleşik hayata geçen nüfusu ifade ettikleri sonucuna varmak mümkündür. Her hangi bir kayıt düşülmeyen nüfusun ise göçebe olduğu tahmin edilmektedir.

Tablodan da anlaşılacağı üzere 93 harbi öncesinde Hakkâri Sancağı'nda yaşamakta olan nüfusun 30.500 hanesi Müslüman, 1.200 hanesi Hıristiyan'dı. Ancak tablodaki nüfus rakamlarını dikkatli bir şekilde ele almakta fayda vardır. Çünkü bu tablo daha çok göçebe nüfusu kapsamaktadır. Meskûn nüfusta Hıristiyanların oranının daha yüksek olduğu muhakkaktır. Nitekim tabloda meskûn nüfusa dair rakamlarda bu durum göze çarpmaktadır. Meskûn nüfusun 2.000 hanesi Müslüman iken, Hıristiyan nüfus 700 hane idi. Buna rağmen Hıristiyan nüfusun Müslüman nüfusa oranı, meskûn nüfus bazında % 35'tir.

93 Harbi başlarken (1877) Hakkâri (Çölemerik), Beytüşşebap, Şemdinan ve Gevar ile birlikte Van Vilayetine bağlı bulunuyordu¹³⁷.

Devlet Salnamesine göre 1892'de Hakkâri Sancağı'na Çölemerik ile birlikte Ablak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Beytüşşebap, Ma'mûret'ül Hamid ve İmadiye (günümüzde Irak sınırları içinde bulunmaktadır) kazaları bağlıydı¹³⁸. Yaklaşık olarak aynı dönemde Hakkâri merkez kaza ile bağlı kazaların nahiye ve köy sayıları ise şöyle idi¹³⁹.

Tablo III: XIX. Yüzyıl Sonlarında Hakkâri'ye Bağlı Nahiye Ve Köylerin Sayısı

Kaza	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Hakkâri	4	166
Elbak	8	154
Gevar	6	184
Şemdinan	4	129
Mahmudi	5	83
Mamuretul Hamid	2	34
Beytüşşebap	7	46
İmadiye	5	404
Toplam	41	1.200

137) "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3311. 1877-1878 tarihinde Erciş, Bargiri, Beytüşşebap, Hoşap, Haydaranlı, Çölemerik, Şemdinan, Gevar ve Karçıkan'ın da içinde bulunduğu Van Vilayeti'nde toplam 233.629 nüfusa karşılık 73.799 hane (bina) mevcuttu. Yine resmi istatistiklere göre 1878-1880 tarihlerinde Van ve Hakkâri'de erkek Ermeni nüfusun 39.013'ü Gregoryenler, 100'ü de Katoliklerden meydana gelmekteydi. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, *Demografik Ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 160. Ancak idari taksimatta zaman zaman değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır.

138) "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3311.

139) Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-III*, s. 1968.

1881-1882 tarihinde yapılan nüfus sayımının sonuçları 1893'te açıklandığı için bu tarihten önceki nüfus bilgileri çeşitli tahminlere, konsolos raporlarına veya gayrimüslim din adamlarının hazırladıkları nüfus cetvellerine dayanmaktadır. Dolayısıyla nüfus ile alakalı kesin rakamlar vermek son derece zordur. Bilhassa gayrimüslim din adamlarının verdikleri rakamların güvenilir olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Çünkü bu bölgedeki Ermeniler ve Nasturiler nüfuslarını fazla göstermeye çalışmaktaydılar¹⁴⁰. Böyle zamanlarda hükümet duruma müdahale etmek mecburiyetinde kalmaktaydı¹⁴¹. Bu kapsamda Ermeni Patriği Nerses'in nüfus cetveli örnek verilebilir. Nerses'in hazırlanmış olduğu Van Vilayeti'ne ait nüfus cetveli Osmanlı Hükümeti tarafından güvenilir bulunmamış ve Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Ma'muret'ül-aziz, Sivas, Halep ve Adana vilayetlerinde sayım yapılmıştı¹⁴².

Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun yıllar konsolosluk yapmış olan General Maywesky'nin verdiği rakamlar itibar edilebilir görünmektedir. Buna göre savaşın bitiminden birkaç yıl sonra (1881) Hakkâri Sancağı'nın bazı kazalarındaki nüfusun dinleri bakımından birbirine oranı şöyleydi¹⁴³:

Tablo IV: General Maywesky'ye Göre 1881'de Hakkâri Nüfusu

Kaza Adı %	Müslüman	Hıristiyan	Diğer
Norduz	76	24	-
Mahmudi	76	10	14
Çölemerik	71	29	-
Beytüşşebap	76	24	-
Şemdinan	95	5	-

Maywesky'nin nüfus rakamlarının incelenmesinden, Hakkâri Sancağına bağlı kazalarda Hıristiyan nüfusunun Müslüman nüfusuna göre düşük bir orana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyan nüfusuna Hakkâri Sancağı'na bağlı söz konusu kazalarda yaşayan Ermeni ve Nasturiler ile diğer küçük Hıristiyan gruplar da dâhildir. Dolayısıyla yukarıdaki tablo aynı zamanda Hakkâri'deki Ermeni nüfusunun miktarı hakkında da bir fikir vermektedir. Tabloda "diğer" ifadesiyle yer alan nüfus, Yahudiler, Yezidiler ve Müslüman ya da Hıristiyan olmayan diğer grupları göstermektedir.

1881-1882'de yapılan nüfus sayımına göre (sonuçları 1893'te açıklanmıştır) Hakkâri Sancağı'nın Hamidiye (Mamuretülhamidiye) kazasında 2.281 kadın, 2.549 erkek

140) BOA, Y.PRK.ASK., 65/81, 20 S 1308/5 Ekim 1890, Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 173.

141) Van ve Bitlis vilayetlerinde yapılan nüfus sayımında gayrimüslimlerin nüfusu Müslümanların nüfusundan fazla çıkmış, hükümet bu konuyla alakalı olarak tahkikat başlatmıştı. Bkz. BOA, Y. PRK. BŞK (Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Evrakı), 45/30, 27 Ş 1313, 11 Şubat 1896.

142) BOA, Y.PRK. AZN (Yıldız Perakende, Adliye Ve Mezahip Nezareti Maruzatı), 4/16, 29 CA 1307/21 Ocak 1890. Nerses'in asılsız nüfus cetvelinin tekzip edilmesi maksadıyla yapılan sayıma göre Van Vilayeti dâhilinde 1890 tarihi itibarıyla yaşamakta olan nüfusun durumu şöyle idi: İslâm: 282.582, Ermeni: 71.582, Nasturi: 59.500, Katolik: 1.930, Yahudi: 2.900, Yekun: 318.494 kişi. Bkz. aynı belge.

143) Maywesky, *Van Ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330, s. 97,98.

Müslüman nüfus ve 626 kadın, 440 erkek Hıristiyan Ermeni nüfus yaşamaktaydı¹⁴⁴. Buna göre 4.830'u Müslüman ve 1.066'sı Hıristiyan olmak üzere Hakkâri'nin toplam nüfusu 5.896 kişiydi. Söz konusu kazada Müslümanlar % 72, Hıristiyan Ermeniler % 18'lik bir nüfus oranına sahiptiler. Nüfus sayımı ile ortaya çıkan nüfus oranı ile Maywesky'nin rakamları arasında bir paralellik olması dikkat çekicidir.

XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu nerdeyse baştanbaşa gezen Fransız papaz ve oryantalist Vital Cuinet'e göre 1891 yılında Hakkâri Sancağı'nda yaşamakta olan nüfusun dinî ve etnik dağılımı şöyleydi¹⁴⁵:

Tablo V: Vital Cuinet'e göre 1891'de Hakkâri'de Nüfus

	Topluluk Adı	Sayı	Toplam
Müslüman		180.000	180.000
Hıristiyan	Ermeni Gregoryen	15.000	15.000
	Nasturi Reaya	40.000	40.000
	Nasturi Otonom	52.000	52.000
	Katolik Keldani	5.000	5.000
Yahudi		4.000	4.000
Yezidi		4.000	4.000
Genel Toplam			300.000

Cuinet'ye göre 1891'de Hakkâri Sancağı'nın toplam nüfusu 300.000 kişiydi. Bu nüfusun 180.000'i Müslüman 120.000'ini de gayrimüslimdi. Gayrimüslimler içinde Nasturiler 92.000 kişilik bir miktara ulaşmışlardı ki, bu rakam genel nüfus içinde yaklaşık olarak % 30, gayrimüslim nüfus içinde ise yaklaşık olarak % 77'lik bir oranı ifade etmektedir.

Vital Cuinet Hakkâri Sancağı'ndaki bazı kazalarda yaşayan nüfusun 1891 tarihi itibarıyla etnik ve dinî dağılımını şu şekilde vermektedir¹⁴⁶.

Tablo VI: Vital Cuinet'e Göre Hakkâri Sancağına Bağlı Kazalarda Nüfus (1891)

Kaza Adı	Müslüman	Ermeni Gregoryen	Nasturi	Keldani	Yahudi	Toplam
Çölemerik	16.900	2.000	15.000	-	-	33.900
Şemdinan	15.270	-	3.000	-	200	18.470
Gevar	14.700	1.900	9.000	300	300	26.200
Çal	11.930	-	31.960	-	-	43.890
Beytüşşebap	12.000	-	5.000	1.700	-	18.700
Uramar	14.870	-	11.040	-	-	25.910
Toplam	85.670	3.900	75.000	2.000	500	167.070

144) Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.186.

145) "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3312.

146) "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3312.

Tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Çölemerik'te Müslüman nüfusun oranı ile gayrimüslim nüfusun oranı birbirine yakındı. Nasturi nüfusu burada da dikkat çekici bir orana sahiptir. Çal kazası, nüfusun en kalabalık olduğu yerd. 43.890 kişilik nüfusun yaklaşık % 73'ünü Nasturiler meydana getirmekteydi. Şemdinan, Gevar, Beytüşşebap ve Uramar'da Müslüman nüfusun gayrimüslimlerden daha fazla olduğu görülmektedir. Hakkâri genelinde de Müslüman nüfusun oranı gayrimüslimlerden fazlaydı. Buna rağmen Cuinet'in rakamları Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi burada da abartılı görünmektedir. Bu da, genel olarak gayrimüslim din adamlarının verdikleri nüfus rakamlarının tartışmalı olduğu şeklindeki görüşü destekleyen bir durumdur.

1890'ların başında Hakkâri Sancağının merkezi olan Çölemerik'te 300 ev, 20 dükkân vardı. Sancak genelindeki iki rüştiyeden biri de burada bulunmaktaydı¹⁴⁷. 1891 yılında Hakkâri Sancağı'nda ikisi rüştiye olmak üzere toplam dört adet Müslüman okulunda 230 öğrenci eğitim-öğretim görürken, üç Ermeni okulunda 150, iki Keldani okulunda 50, üç Yahudi okulunda 60 öğrenci eğitim-öğretim görmekteydi¹⁴⁸. Sancak genelindeki toplam okul sayısı 12, toplam öğrenci sayısı 490 kişiydi. Okul başına düşen öğrenci sayısında gayrimüslimlerde daha düşük bir oran olduğu dikkati çekmektedir. Bu da gayrimüslim halkın daha iyi şartlarda eğitim-öğretim gördüğünü ispat etmektedir.

93 Harbi'nden sonra batılı devletlerin baskıları sonucunda Osmanlı Devleti gayrimüslimlerle alâkalı bazı ıslahatlar yapma kararı almıştı. Bunun üzerine Doğu Anadolu Bölgesi'ne gönderilen müfettiş Ahmet Şâkir Paşa burada çeşitli çalışmalar yapmış, bu arada bölgenin durumu ile alâkalı olarak merkeze çeşitli raporlar göndermişti¹⁴⁹. Bu raporlarda nüfus bilgilerine de yer verilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 1896 tarihli bir nüfus cetveline göre Van'ın Hakkâri Sancağı'nda yaşamakta olan nüfusun dağılımı şu şekildeydi¹⁵⁰.

Tablo VII: 1896'da Hakkâri'ye Bağlı Kazalarda Nüfus

Kaza Adı	Hane	Yahudi	Nasturi	Ermeni	İslam	Toplam
Çölemerik	5.725	-	1.158	400	6.402	7.960
Elbak	3.950	702	711	4.090	15.771	21.274
Gevar	3.396	346	4.117	629	8.176	13.268
Şemdinan	2.047	375	1.658	-	10.247	12.280
Beytüşşebap	1.120	-	-	137	4.528	4.665
Mahmudi	2.043	-	712	392	13.496	14.600
Hamidiye	1.124	-	147	1.090	5.750	6.987
Toplam	19.505	1.423	8.503	6.738	64.370	81.034

147) Metin Tuncel, "Hakkâri", *DİA*- XV, s. 206.

148) "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3312.

149) *BOA, YYE*, 81/6, 01 Ca 1313/19 Ekim 1985.

150) *BOA, YEE*: 132/13, 17 R 1314/25 Eylül 1896.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarına dayanan yukarıdaki tabloda yer alan nüfus bilgileri incelendiğinde Çölemerik'te Müslüman nüfusun oranının % 80, Gayrimüslim nüfusun oranının ise % 20 olduğu görülür. Gayrimüslimlerin % 15'i Nasturiler, % 5'i ise Ermenilerden meydana gelmişti. Müslüman nüfusun % 74, Gayrimüslim nüfusun % 26'lık bir orana sahip olduğu Elbak'ta, Ermenilerin toplam nüfus içindeki payı yaklaşık olarak % 20, Nasturilerin % 3 ve Yahudilerin de % 3'tü. Gevar'da Müslümanlar % 62, Gayrimüslimler % 38'lik bir nüfus oranına sahiptiler. Gayrimüslim nüfusun ağırlıklı bir bölümünü (% 31) Nasturiler meydana getirmektedir. Bu oran Ermenilerde % 4.7, Yahudilerde % 2.6 idi. Şemdinan'da nüfusun büyük bir bölümü Müslümanlardan meydana gelmişti (% 83.4). Burada Nasturilerin nüfusu % 13.5, Yahudilerin nüfusu ise % 3'tü. Şemdinan'da bu tarih itibariyle hiç Ermeni nüfus kaydedilmemiştir. Vital Cuinet'in verdiği nüfus cetvelinde de söz konusu kazada 1891 tarihi itibariyle Ermeni nüfus mevcut olmaması dikkatlerden kaçmamaktadır. 1896'da Beytüşşebap'ta yaşayan nüfusun tamamına yakını Müslüman'dı. Burada Müslümanlar dışında sadece yaklaşık % 3'lük bir Ermeni nüfusu vardı. Cuinet'in cetvelinde de Beytüşşebap'ta Ermeni nüfusunun yer almadığı görülmektedir. Mahmudi kazasındaki nüfus % 92.4 Müslüman, % 4.9 Nasturi, % 2.7 Ermeni şeklindeydi. Müslüman nüfusun % 82.3'lük bir orana sahip olduğu Hamidiye'de, bu oran yaklaşık olarak Ermenilerde % 15.6, Nasturilerde % 2 idi. Hakkâri Sancağı genelinde 1896 tarihinde yaşayan nüfusun yaklaşık olarak % 79.4'ü Müslüman, % 10.5'i Nasturi, % 8.3'ü Ermeni ve % 1.8'i de Yahudi idi. Yukarıdaki tabloda yer alan nüfusun genel bilgileri daha sonra 1897 tarihli Van Vilayet Salnamesi'nde de yer almıştır. Buna göre dinleri itibariyle Hakkâri Sancağı'nın nüfus durumu şöyleydi¹⁵¹.

Tablo VIII: 1897 Tarihli Van Vilâyet Salnamesine Göre Hakkâri'de Nüfus

Kaza Ve Nahiye Adı	Müslüman		Gayrimüslim		Genel Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Elbak	12.429	9.342	2.809	2.694	27.274
Çölemerik	8.902	7.000	6.420	4.338	26.660
Şemdinan	8.219	6.328	1.037	996	16.580
Gevar	9.188	7.488	3.960	2.232	22.868
Hamidiye	4.220	2.930	566	670	8.386
Beytüşşebap	16.962	11.565	5.585	3.552	37.664
Toplam	59.920	44.653	20.377	14.482	139.432

Hakkâri Sancağı'nın tamamının nüfusunun yer aldığı ve Van Vilayet Salnamesinden alınmış olan yukarıdaki tabloda Gayrimüslim nüfusun oranının % 25, Müslüman nüfusun oranının ise % 75 olduğu görülmektedir. Yalnızca şehir merkezlerinin nüfusunun yer aldığı VII. numaralı tabloda gayrimüslimlerin oranı yaklaşık % 10 civarındaydı. Dolayısıyla buradan, gayrimüslim nüfusun şehir merkezlerine göre köylerde daha ağırlıklı bir

151) *Salnâme-i Vilayet-i Van (1315/1897)*, s. 204.

sayıya sahip olduğu sonucuna varılmaktadır. Nüfus istatistiklerine topluca bakıldığında, Ermeni nüfusu ile alâkalı tartışmaların yoğun olarak yapıldığı bir dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri Sancağı genelinde Ermeni nüfusunun, kendilerinin ve batılı bazı devletlerin iddia ettikleri gibi, önemli bir oranı meydana getirmediği, % 20'nin dahi altında kaldığı sonucuna varılabilir. Bu durum yabancılar tarafından hazırlanan nüfus cetvellerinin birçoğunda da bu şekildedir.

Sonuç

Bulunduğu coğrafyanın tarih boyunca bütün gelişimini doğrudan etkilediği Hakkâri, bunun bir sonucu olarak yerleşik hayata fazla imkân vermemiş, dolayısıyla Hakkâri'de göçebe bir hayat ve göçebe bir kültür baskın olmuştur. Bölgenin aşiret düzeni, Hakkâri'nin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimine yön vermiştir. Hakkâri'de Müslüman aşiretlerin yanı sıra Hıristiyan Nasturi aşiretler de hayatlarını devam ettirmişlerdir. Aşiretler arasında zaman zaman anlaşmazlıklar ve çatışmalar meydana gelmiştir. Hakkâri'deki aşiretler genellikle küçükbaş hayvancılığı ile geçimlerini temin etmişlerdir. Bölgenin gerek coğrafyası, gerekse aşiret yapısı buraya hâkim olmak isteyen Oğuzlar, Musul Atabeyliği, Tuğrul Bey, İlhanlılar, Karakoyunlular, Celayirliiler, Timur Devleti, Safeviler vs. devlet veya beyliklerin Hakkâri üzerinde mutlak hâkimiyet kurmasına engel olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti de bölgeyi doğrudan doğruya kendine bağlamak yerine uzun bir müddet hükümet statüsü ile idare etmiş, burayı yerel beyler eliyle yönetmiştir.

Hakkâri Doğu Anadolu'nun diğer vilayet ve sancaklarında olduğu gibi gayrimüslim nüfusun da barındığı bir bölgeydi. Ancak burada diğer vilayet ve sancaklardan farklı olarak Hıristiyan Nasturiler önemli bir nüfus oranına sahiptiler. Hakkâri'de nüfus ile alâkalı tartışmaların yoğun olduğu XIX. yüzyılın sonlarında Ermeni nüfusu oranının, Hakkâri Sancağı'nın birçok kazasında % 10'lar civarında olması dikkat çekicidir. Gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmı, Müslüman nüfusun aksine yerleşik bir hayatı tercih etmişlerdi. Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında ciddi bir uyumsuzluğun son dönemlere kadar görülmemiş olması dikkate değer bir konudur. 93 Harbi'nin sebep olduğu otorite boşluğu, siyasi ve olumsuz hayat şartları bilhassa Ermeniler arasında bir hareketlenme meydana gelmişti. Olayların başlaması ile birlikte Ermeniler ve bölge halkı arasında çatışmalar baş göstermiştir. Diğer taraftan bölgenin nüfuzlu ve güçlü kişisi Şeyh Ubeydullah'ın başlattığı hareket de Hakkâri ve çevresini uzun bir müddet etkisi altına almış, alınan tedbirlerle olay yatışmıştır. Hamidiye Alayları'ndan kaynaklanan bazı sorunlar XIX. yüzyılın sonlarında bölgenin sosyal hayatını bozan başka bir faktör olmuştur. Bütün bu gelişmelerden sonra 93 Harbi ile birlikte bölgedeki barış ortamının bozulmuş olduğu ve huzursuzlukların arttığı söylenebilir. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl sonlarında Hakkâri'de sosyal, ekonomik, siyasi ve sosyal durumun oldukça olumsuz olması da kaçınılmaz hale gelmiştir.

EK II: Hakkari Çevresinde Hamidiye Alayları'nın Faaliyetleri.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

درود بخیر روی هم بود مسیری چند

۱۷۲. مورخ معلوم عالی بوردین اوزره العی حمید اولی تسلی ایدر ادرتو عیبت موم ساره موزو روی
 داهنده که اراضی سینه ده موم حمیده هکاری جهنده که بایوقوزن هیرنیشیه بولور ارعائین مایوره عرفیه
 دعوونوزن کدوزنده دنده یاهنده نصاری اینه عاشر ساره ده معایر رضای عالی حال دوزن دتوز
 بولعه اوزره عاشر ساهان طرفنده دتوز دتوز اوتس حقه حقه افزای سوز و صد سوز بوز اوزره
 کهر بود حباب عیبت کهری موزو جلیله بوقضا سایه هیره باد ساهیه بایرینه تیره ادرناه بر مقدار نقدیه
 عاشر ساهان دتوز سطون و بلا حید امانی زنده که دوزنده آره دنده دتوز کدوزن بر حاور
 دتوز و دتوز بوقضیه ساهان بایوزینه عیبت و مواضت انجسه اولدینه وار مزل اولدیم جهنده طرف
 دخی التیبه سوزنده در ادر روی هم بود اولدین معلومانه ده معروضه عیبت اولوب چانه بوزنه بر انکی
 اول سهاره هکی نطق موزو اولوب عیبتس بولانه بادییم سینه بر برفت هکی اولدین کوزن هکی
 نطق دوزن براد نیک کهر طرفه و مقام کهره و دتوز موزو سکا تیرنده اکتوسه روزه بوزنه ایدر اولدنه
 حقیقانه بچم سده حقیق معروضه نیک کوز عاشر ساره اولدینه اوزره بر بوقضیه عیبت بولدین
 مستانه اولس اوزر نه دخی کهرینه و صابای سوزنه دانیده ایضا قلمیه و بوزنه تعیبه حقیقانه ایدر
 کیت و حقیقت سینه سقاری موصل دتوز دتوز ایضا ساره ایدر هکوز بچوانه اوزره سینه
 حقیق باد ساهیه عیبت معروضه بایوز عیبت ایدر بقره رضای عالی حساب کل الدی بینه
 معایر هکی دتوز بولسینه اعنا اولدین عیبت معروضه نقدیه ده معروضه اولدین ایدر
 برابر الموم هکاری داهنده فراسی نام موزنده که بایوزن قر و حقیقانه بینه حیرنیشیه اولدین
 اها لیس طرفنده سکا تیت و دتوز بوزن دتوز هکاری ایدر موصل دتوز داهنده دتوز اوزره ساره
 بولدینه نظر سکا تیت واقعت عیبت اولدانه دتوز معصل سجاد اری اولدین حقیق بولدین دتوز حال
 قاصر موزو نام اولدینه ایدر ادر و دهانه هکوز حساب حقیق کدینه استال بوزنه ایضا ایدر موزو
 حیاره دتوز بقیه کیتینه استال اوزره اولدین استعالی اولدینه سکا تیت ساری عیبت عیبت
 هیره سینه بوزی قدر حقیق هکاری حساب و تعیبت اعطیه دتوز صیامیه موزو عیبت حیاره الموم
 اولدین دهانه (۱۸ مورخ) بادییم حقیق سینه در دخی
 ادر روی هم بود سینه کوزنده